

ХАРКІВСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ МУЗЕЙ ІМЕНІ М. Ф. СУМЦОВА

МІХЕЄВСЬКІ ЧИТАННЯ

Випуск 2

ХАРКІВ
МАЙДАН
2021

Відповідальні редактори

*В. С. Аксьонов, канд. іст. наук
В. В. Колода, канд. іст. наук
В. В. Скурда, канд. іст. наук*

Редакційна колегія

*Н. В. Аксьонова, канд. іст. наук, доц.; Ю. В. Буйнов, канд. іст. наук;
С. В. Д'ячков, канд. іст. наук, проф.; С. М. Куделко, докт. іст. наук, проф.;
С. І. Посохов, докт. іст. наук, проф.; О. М. Сошнікова, канд. філософ. наук*

Рецензенти

*І. С. Кедун, канд. іст. наук, доц.
М. В. Любичев, докт. іст. наук, проф.
О. Б. Супруненко, канд. іст. наук, доц.*

Рекомендовано до друку Науко-методичною радою
Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова
(протокол № 6 від 13.05.2021 р.)

*Випуск здійснено за сприяння
громадянської спілки «Платформа гро-
мадянських сил 22 лютого»*

Інформаційна підтримка:

**СПРАВЖНЯ
ВАРТА**

*Інтернет-портал
Справжня варта*

*Інформаційне агентство
Kharkiv Today*

В оформленні першої сторінки обкладинки використано фото з могильника поблизу Верхнього Салтова, розкопки 2009 р. Фото *В. С. Аксьонова*.

М 69 *Міхеєвські читання*. Харків: Майдан, 2021, вип. 2, 108 с.

ISBN 966-978-372-748-6 (серія)
ISBN 978-966-372-834-6 (випуск)

До збірника статей «Міхеєвські читання» (випуск 2) увійшли наукові праці до-свідчених і молодих археологів, що плідно працюють над вивченням салтівської археологічної культури, і які в різний спосіб продовжують напрямки польових і те-оретичних досліджень до розробки яких у свій час мав відношення видатний хар-ківський археолог, професор, засновник харківської школи хозарознавства Володи-мир Кузьмич Міхеєв (1937—2008 рр.). Переважна більшість статей — розширені доповіді міжнародного польового семінару, що відбувся у Харкові 18—20 вересня 2020 р. на базі Історико-археологічного заповідника «Верхній Салтів», котрий був присвячений 120-річчю початку досліджень салтівської археологічної культури в Ук-раїні. У збірнику викладені і проаналізовані новітні польові дослідження салтівської археології та висвітлені теоретичні напрацювання з актуальних проблем хозароз-навства.

Видання може зацікавити не тільки вчених, істориків, археологів — фахівців з вивчення салтово-маяцької (салтівської) археологічної культури та історії Хозарії, але й студентів, краєзнавців, людей, не байдужих до найдавнішого минулого рід-ного краю.

УДК 904(477.54)“07/09”

ХЛІБОРОБСЬКІ ТРАДИЦІЇ РАННЬОСЕРЕДНЬОВІЧНОГО МОХНАЧА: ЖЕРТОВНИК ЧИ ЖАРОВНЯ?

Вступ. Мохначанське городище — центр одного з найбільш вивчених лісостепових мікрорегіонів Хозарського каганату: із відомих нині 21 навколишніх селищ, на 19 виявлені артефакти салтівської культури середини VIII — першої половини X ст. (рис. 1). Причому старожитності хозарського часу часто представлені

одноосібно або кількісно превалюють над артефактами інших культур. Історія вивчення городища та його мікрорегіону в цілому неодноразово була висвітлена в науковій літературі (Горбаненко, Колода 2013, с. 22—24; Колода 2017b; Колода, Горбаненко 2018, с. 20—21; Koloda, Gorbanenko 2020, p. 13 та ін.). Бага-

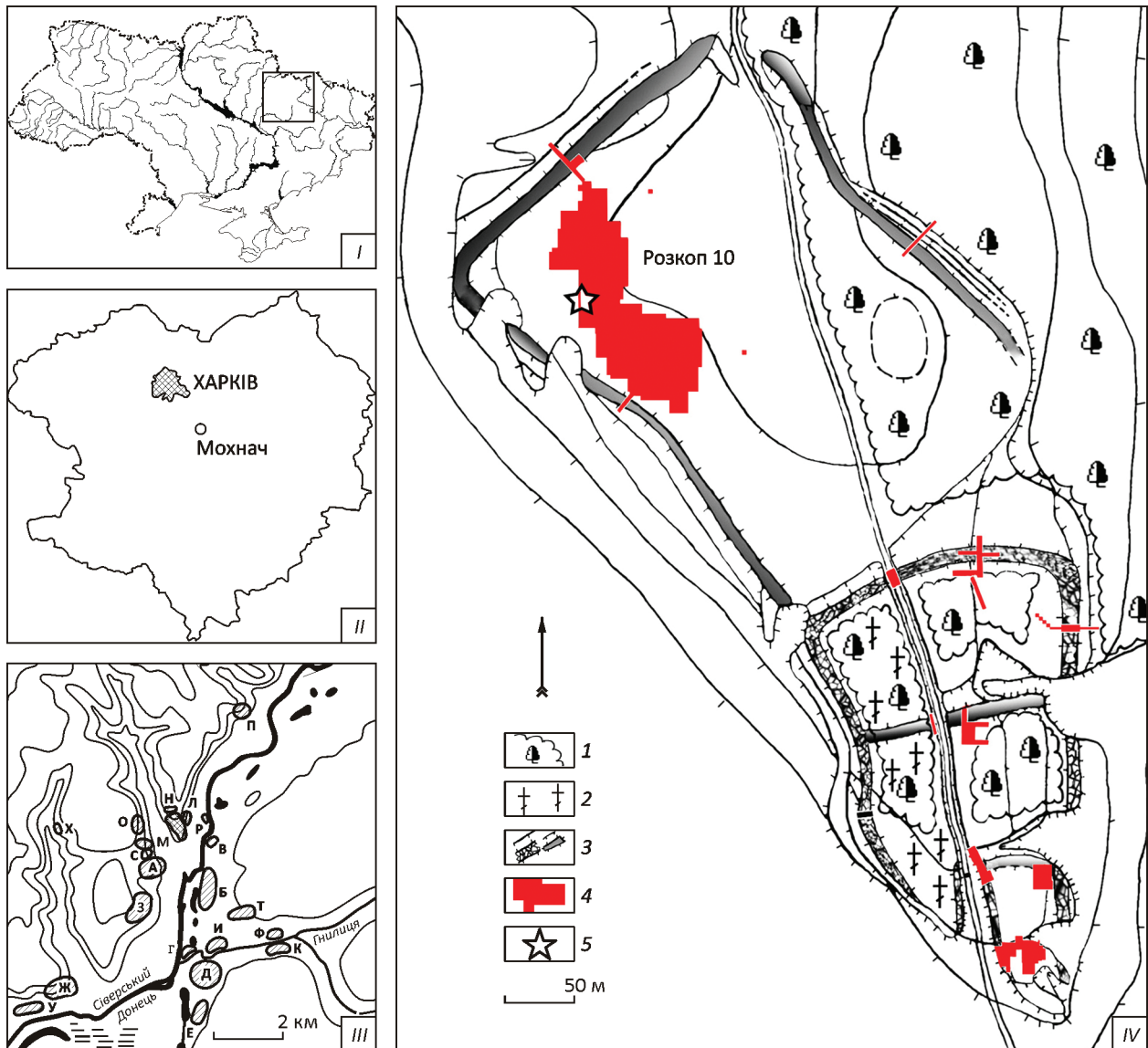
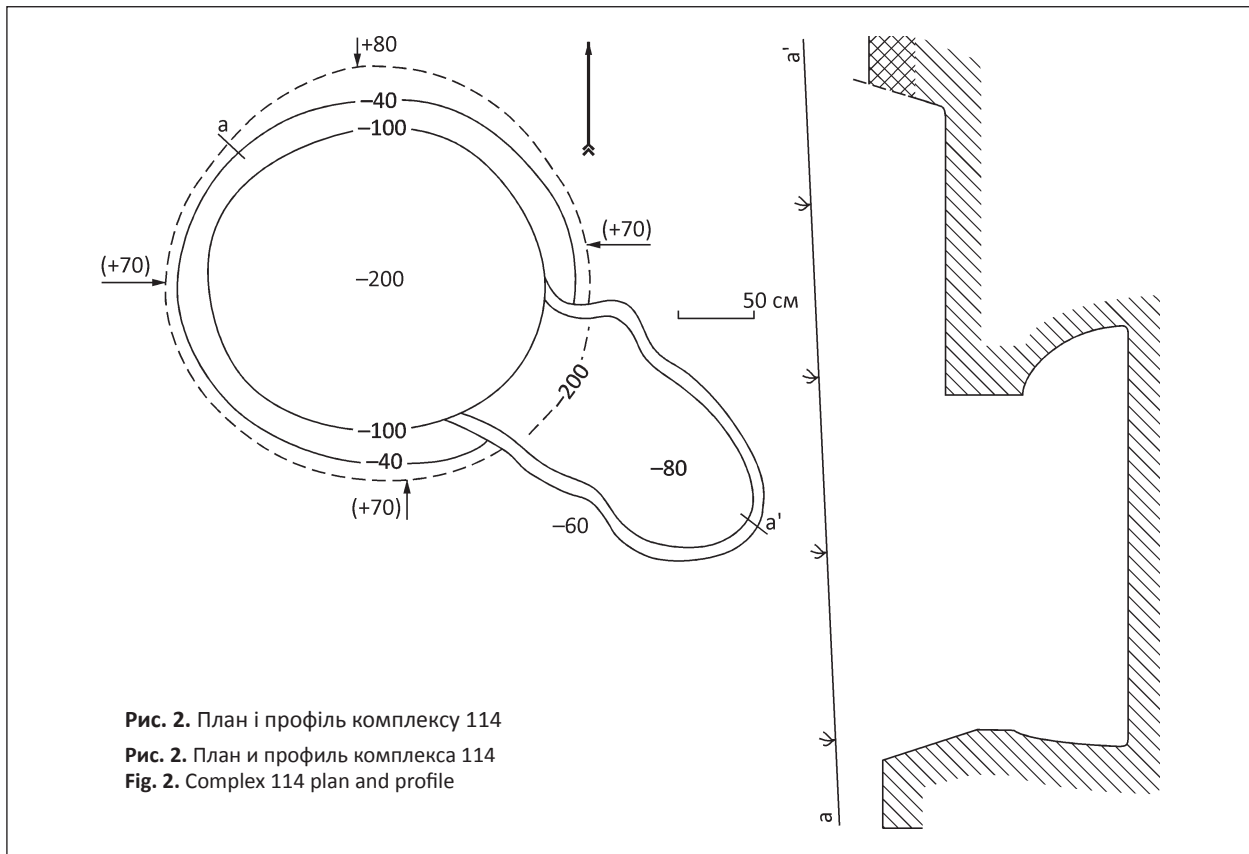

Рис. 1. Городище Мохнач: I — на карті України; II — на карті Харківської обл.; III — городище та його околиця (літерами позначено поселення, **напівжирними** — з матеріалами салтівської культури); IV — городище з позначенням місця знахідки (1 — ліс і його межі; 2 — сучасний цвинтар; 3 — рови й вали з каменем і ґрунтові; 4 — розкопки; 5 — місце розташування комплексу 114)

Рис. 1. Городище Мохнач: I — на карте Украины; II — на карте Харьковской обл.; III — городище и его околицы (буквами обозначены поселения, **полужирными** — с материалами салтовской культуры); IV — городище с обозначением места находки (1 — лес и его границы; 2 — современное кладбище; 3 — рвы и валы с камнем и грунтовыми; 4 — раскопки; 5 — место расположения комплекса 114)

Fig. 1. Mohnach hillfort: 1 — on the map of Ukraine; II — on the map of Kharkov oblast; III — hillfort and its outskirts (settlements are marked by letters, those with the Saltiv culture — by **semi-bold** letters); IV — hillfort with the signs of location discovery (1 — forest and its borders; 2 — modern cemetery; 3 — ditches, ground and stone embankments; 4 — excavations; 5 — complex 114 location)

торічні дослідження городища та селищ свідчать про землеробство як одну з головних галузей господарства тогочасного багатоетнічного населення городища, що неодноразово відображено в роботах авторів (Колода, Пашкевич, Горбаненко 2009; Колода, Горбаненко 2009; 2010, с. 76—94; Колода 2017а).

Контекст. Артефакт, що є предметом нашого розгляду, виявлений у ході розкопок північного (найбільшого) двору городища в комплексі 114 розкопу 10 (рис. 1). Його дослідження було розпочато у 2018 р. (Колода 2018, с. 26, 27), а завершено у 2019 р. (Колода 2019, с. 12—15). Він складався із **двох умовних частин** (рис. 2). **Основна** (північно-західна) частина є дзвоноподібною в перетині зерновою ямою, подібні до якої неодноразово траплялися на цій пам'ятці (Колода, Горбаненко 2010, рис. 48: 1; 2018, рис. 4.13: 1; Горбаненко, Колода 2013, рис. 61—64; Колода 2017, рис. 2: 2; 3). **Додаткова** (південно-східна) частина належала до умовного вхідного «тамбуру», який вів до основної частини¹.

Загальна довжина комплексу по лінії північний захід — південний схід скла-

дала 425 см. Ширина в північно-західній частині — до 240 см, у південно-східній — 110—130 см. **Основна** частина є ямою, що розширялася донизу: її верхній край у плані був майже круглим з розмірами перетину 235—245 см. Зверху до низу його стінки всюди звужувалися (окрім південно-східного сектору) до розмірів 220 × 200 см на глибині 100 см. Із південно-східного боку (з боку вхідного «тамбуру») стінки ями йшли донизу вертикально. Нижче, починаючи з глибини 120—130 см стінки донизу йшли розширюючись в боки, створюючи дзвоноподібний підбій по всьому периметру. **Дно** — пласке, горизонтальне, на глибині 200 см по його центру. Висота підбою складала 70—80 см (найбільша з північного боку), а його глибина — 10—45 см (максимальна з південного сходу).

Додаткова (тамбурна) частина, що розмішувалася на південний схід від основної, мала горизонтальне **дно** на глибині 80 см. У плані ця частина є півовалом неправильної форми, витягнутим із південного сходу на північний захід, горизонтальними розмірами вгорі 130 × 110—130 см (по рівню зачистки на глибині 60 см), та 180 × 90—105 см — по долівці.

¹ Аналогії таким вхідним тамбурам нам нині не відомі.

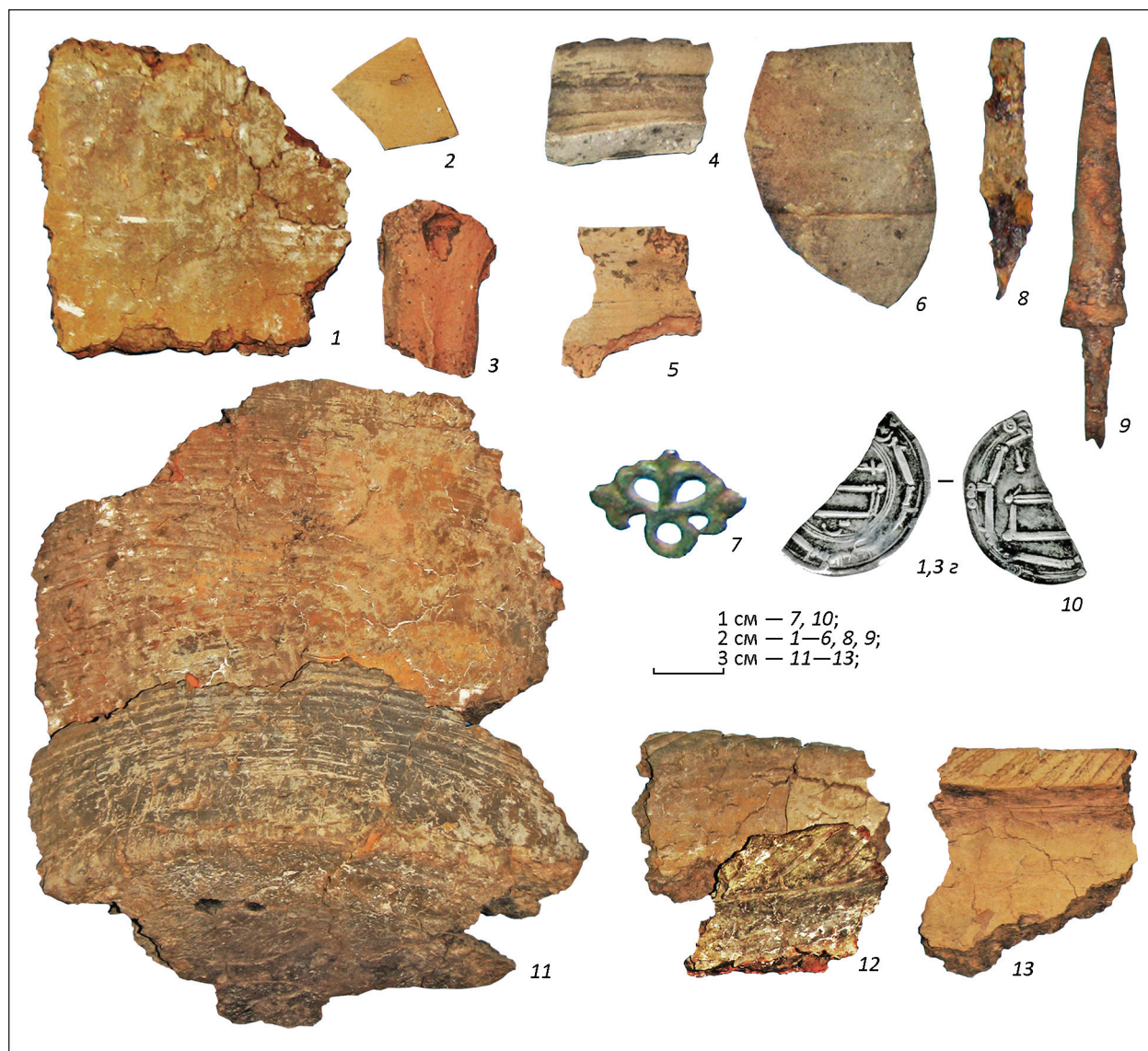

Рис. 3. Знахідки з комплексу 114: 1, 4, 5 — кухонні горщики; 2, 6 — столовий посуд; 3 — амфора; 7 — ремінна бляшка; 8 — фрагмент серпа; 9 — ніж; 10 — дирхем; 11–13 — тарні піфоси (1–6, 11–13 — кераміка; 7 — бронза; 8, 9 — залізо; 10 — срібло)

Рис. 3. Находки из комплекса 114: 1, 4, 5 — кухонные горшки; 2, 6 — столовая посуда; 3 — амфора; 7 — ременная бляшка; 8 — фрагмент серпа; 9 — нож; 10 — дирхем; 11–13 — тарные пифосы (1–6, 11–13 — керамика; 7 — бронза; 8, 9 — железо; 10 — серебро)

Fig. 3. Artifacts of the complex 114: 1, 4, 5 — cooking vessels; 2, 6 — tableware; 3 — amphora; 7 — belt plate; 8 — reaping-hook fragment; 9 — knife; 10 — dirhem; 11–13 — tare pithos (1–6, 11–13 — ceramics; 7 — bronze; 8, 9 — iron; 10 — silver)

Заповнення комплексу складалося з чорнозему культурного шару із незначним включенням материкового суглинку, кількість котрого донизу дещо збільшувалася. Південно-східна частина (тамбур) артефактів зовсім не містила, всі вони виявлені у північно-західній частині, що лише підкреслює її головне значення. Заповнення містило значну кількість керамічних фрагментів усіх категорій посуду салтівської археологічної культури, серед яких найбільше представлені уламки тарних піфосів (рис. 3: 1–6, 11–13), кістки тварин (переважно у верхній частині) та рваного каміння (таблиця). Серед

індивідуальних знахідок слід відзначити ніж з обоймою біля черешка (рис. 3: 9), уламки залізного серпа (рис. 3: 8) та шильця — все із заліза; бронзову ремінну ажурну бляшку з шипами для кріплення на зворотному боці (рис. 3: 7)² та половинку обрізаного дирхема (рис. 3: 10)³.

² На думку В. С. Аксьонова, вона, можливо, є фрагментом прорізного щитка поясної пряжки кримсько-візантійського стилю (друга половина VIII ст.); близькою аналогією є пряжка з поховання 33 Некрополя Судак VI (Майко 2007, с. 163, рис. 196: 2). Автори вдячні колезі за важливу інформацію.

³ За визначенням А. О. Гомзіна це анонімний аббасидський дирхем часів ал-Мансура, карбування ал-Басра, рік карбування — відсутній, але за своїм типом найближче до 144–145 р. х. (761–762 pp.).

Опис не взятого матеріалу з комплексу 114 в розкопі 10
(городище Мохнач, 2018—2019 рр.)

Найменування знахідки	Глибина, см								
	60	80	100	120	140	160	180	200	Всього
СМК амфори	1	17	3	—	2	—	—	—	23
СМК тара	2	23	14	2	12	16	7	9	85
СМК кухонна	2	26	11	2	1	—	—	3	48
СМК столова	1	3	5	1	3	1	3	1	18
ЧМШ	—	1	—	—	—	—	—	—	1
Каміння	—	14	4	2	—	—	—	—	20
Кістки тварин	—	45 *	5	—	—	—	—	—	50
Деревне вугілля	—	—	—	1	—	—	—	—	1
Мушля червоногого молюска	—	—	—	—	—	—	—	2	2
Всього	6	132	42	8	18	17	10	15	248

* — одна з них кальцинована.

Виходячи з форми споруди та її вмісту, комплекс 114 можна зарахувати до зернових ям салтівського населення з шатровим перекриттям, до якого був добудований вхідний тамбур з легким двосхилим дахом, який спирався на денну поверхню. Наявність не зношеного розрізаного дирхеми дає можливість висловити припущення щодо його датування: кінець VIII — початок IX ст.

Опис виробу з глини, палеоетноботанічні дані. Несподіваною знахідкою були дві групи фрагментів від глиняного виробу із бортиком, які виявлені на глибині 140 та 180—200 см (рис. 4). Товщина виробу становила 4—5 см, разом із бортиком — до 8 см. За наявними шматками кінцеві розміри виробу встановити не можливо. Та, виходячи з масивності, товщини й закруглення бортика, вони були значними.

Детальніше розглянемо рештки цього глиняного виробу. Для отримання додаткової інформації, розвал було оглянуто для подальших імовірних палеоетноботанічних визначень⁴. Він складається із 8 фрагментів; виріб підлягає частковій реставрації й реконструкції. Формувальна маса складалася із глини і великої кількості рослинних домішок різного походження, добре помітних на всіх поверхнях, а також у зломах. На обох поверхнях та у зломах добре простежені відбитки відходів від обмолоту: плівки, фрагменти вилочок, колосків, а також листя тощо (рис. 4;

5). Формувальна маса неякісна, випал слабкий, нерівномірний. Колір глини на перетині свідчить про те, що зверху температура була вищою (рис. 4: 2). На нижній поверхні чітко помітні паралельні (упорядковані?) відбитки стебел трав'янистих рослин (соломи?) переважно через 5—6 см одне від одного, що підкладали під низ цього виробу (рис. 4: 3; 5: 1). На поверхні «робочої» частини, крім відходів від обмолоту й просівання врожаю, також помічено відбитки зернівок культурних рослин (рис. 5: II, III). Після формування виробу, поверхня була заглажена пальцями; борозни від них особливо чіткі ближче до бортика.

Плівки, що підлягали ідентифікації, походять від жита (*Secale cereale*) і ячменю плівчастого (*Hordeum vulgare*). Переважну кількість зернівок (рис. 5: III) також становили жито, ячмінь плівчастий, а також просо (*Panicum miliaceum*); є одиничні відбитки зернівок пшениці двозернянки (*Triticum dicoccon*). Додамо, що одна із зернівок пшениці двозернянки збереглась у верхній частині виробу, на поверхні «бортика»; її вдалось вилучити в обгорілому стані.

Кількість відбитків не підраховано (орієнтовно, їх зо два десятки), оскільки цей випадок не має статистичної цінності і не може бути використаний для відтворення співвідношення культурних рослин у зерновому господарстві давніх мешканців.

Обговорення. Виріб має ознаки щонайменше трьох прийомів виготовлення.

1. У ході підготовки формувальної маси давні мешканці використали доволі стан-

⁴ Останні проведено завдяки широкому колу публікацій ілюстративних матеріалів з палеоетноботаніки, а також порівнянню із сучасною колекцією та давніми зразками.

Рис. 4. Глиняний виріб: 1 — загальний вигляд зверху; 2 — вигляд збоку; 3 — загальний вигляд знизу (стрілочками вказані лінії відбитків стебел рослин / соломи)

Рис. 4. Глиняное изделие: 1 — общий вид сверху; 2 — вид сбоку; 3 — общий вид снизу (стрелочками указаны линии отпечатков стеблей растений / соломы)

Fig. 4. Clay item: 1 — general view from the top; 2 — profile view; 3 — general view from below (lines from imprints of plant / straw scapes are marked by arrows)

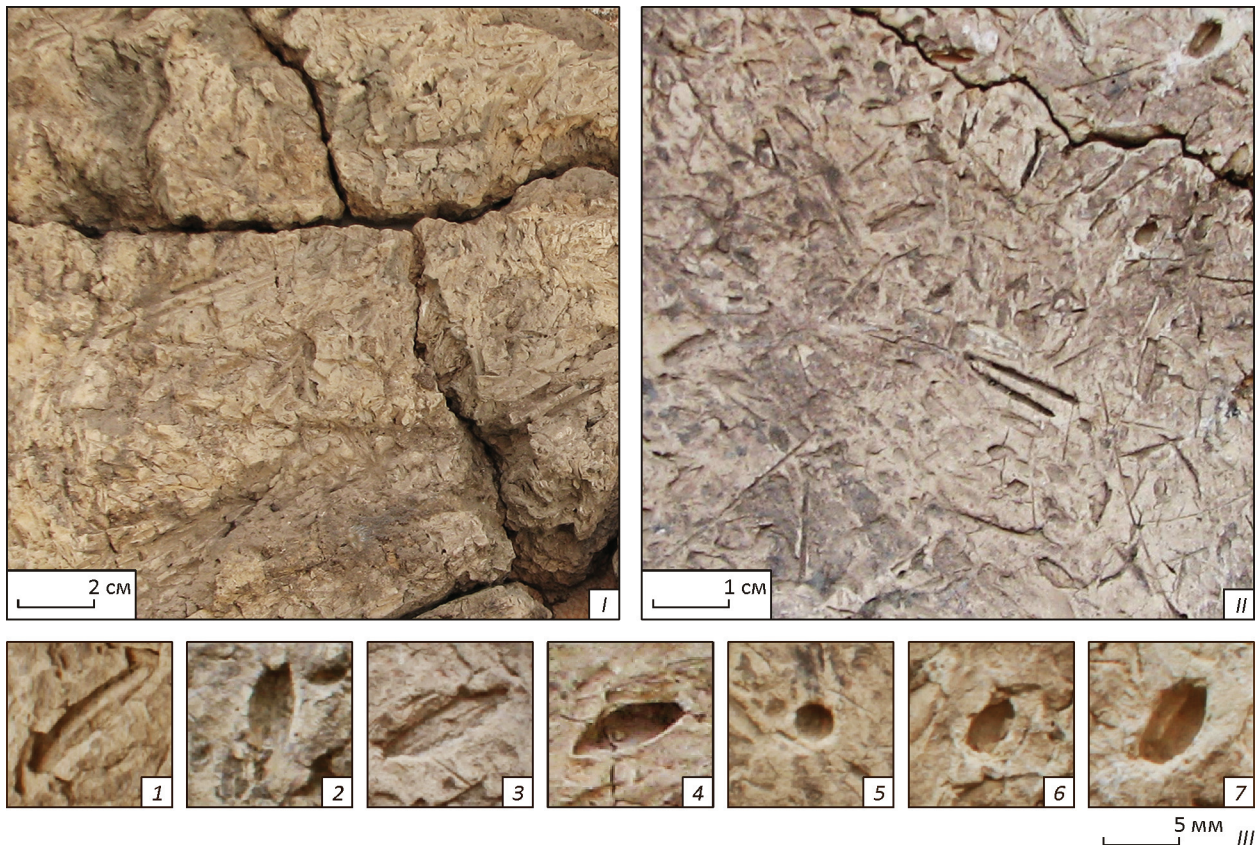

Рис. 5. Масивний виріб із глини з відбитками відходів від обмолоту й просівання врожаю: I — дно, із відбитками стебел трав'янистих рослин; II — поверхня, із відбитками зернівок культурних рослин; III — приклади відбитків зернівок на поверхні (1 — жито; 2—4 — ячмінь плівчастий; 5, 6 — просо; 7 — пшениця двозернянка)

Рис. 5. Массивное изделие из глины с отпечатками отходов от обмолота и просеивания урожая: I — дно, с отпечатками стеблей травянистых растений; II — поверхность, с отпечатками зерновок культурных растений; III — примеры отпечатков зерновок на поверхности (1 — рожь; 2—4 — ячмень пленчатый; 5, 6 — просо; 7 — пшеница двузернянка)

Fig. 5. Massive clay vase with imprints from threshing and harvest dressing waste: I — bottom, with imprints of herbal plants; II — surface with imprints of caryopses of cultivated plants; III — patterns of imprints of caryopses on a surface (1 — rye; 2—4 — glumaceous barley; 5, 6 — panic grass; 7 — emmer wheat)

дартний прийом підготовки сировини для «об'ємних деталей», а також стін — змішування глини зі значною кількістю відходів рослинного походження. Такі прийоми добре відомі з етнографічних матеріалів і досі поширені в традиційному будівництві й виробництві «об'ємних деталей» із глини. За «схемою» Н. М. Кравченко й Г. О. Пашкевич оцінки потрапляння палеоетноботанічних решток до виробів із глини (що досі не втратила актуальності), цей прийом зафіксовано як *фактор 1*: технологічний прийом, коли рослинну домішку — подрібнену полову з зерном, себто відходи обмолоту хлібних злаків, — додавали у формувальну масу для зменшення осадки виробів під час просушування й обпалу (Кравченко, Пашкевич 1985). Найпоширенішими у хронологічному й географічному сенсах є приклади обмазки стін, а також глинобитні фрагменти печей тощо.

Що трапляються чи не на кожній житловій пам'ятці.

2. Під «дно» виробу було закладено довгі стебла рослин, що перетинають усю його нижню площу (див. рис. 4). За даними з наукової літератури, прокоментувати саме такий випадок ми не можемо через відсутність відомих нам подібних знахідок. Близькими аналогіями у цьому випадку є фрагменти обмазки, що зберегли відбитки відносно паралельних прутів, на які було нанесено глиняну масу.

3. Винятково до верхньої поверхні було додано збіжжя. У вже згадуваній актуальній праці Н. М. Кравченко й Г. О. Пашкевич саме такі випадки не описані, але його можна розцінити як *фактор 2*: цілеспрямоване, з ритуальною метою, додавання зерна до глиняної маси ⁵.

⁵ У статті як приклад згадані лише культові статуетки з трипільського поселення Лука Врублевецька, на поверхні яких зафіксовано чіткі відбитки зернівок різних культурних рослин.

Отже, в ході створення цього виробу було використано ботанічні рештки різного походження: 1) відходи; 2) стебла; 3) зернівки. Але його інформативність не вичерпується інтерпретаційними можливостями використаних у ході його створення. Оди́нична знахідка зернівки в обгорілому стані у тілі виробу також побіжно свідчить про максимальні температури, з якими він стикався. Температура ніколи не була дуже висока, оскільки зерно висихає за температури 100—110 °С, обвуглюється за 150—230 °С, а за 270—300 °С відбувається інтенсивний процес обвуглювання (Сенько, Пинаев 2011, с. 21). З іншого боку, експериментально встановлено, що для випалювання гончарних виробів необхідна температура від 500 °С і вище (Гейко, Литвиненко 2001, с. 47). Останнє важливо, оскільки встановлює верхню межу, за якої зернівки вигорають без решти ⁶.

Дискусія. На цьому етапі дослідження, думки співавторів розділились відповідно до назви статті. Виріб має всі ознаки **жаровні** (С. Г.), однак може бути **жертovníком** (В. К.). Послідовно розглянемо аргументи на користь обох припущень.

Жаровня. Найближчими аналогіями до таких масивних виробів є жаровні зі слов'яно-руських пам'яток півдня Східної Європи. У більшості випадків жаровні мали прямокутну форму, рідше — овалну. Їхні середні розміри складають 40 × 60 см, а висота бортиків сягає 6—12 см. Трапляються і значно більші екземпляри. Так, на городищі в Ключові (Чехія) виявлено прямокутну жаровню розмірами 98 × 91 см (Kudrnáč 1954, s. 58; 1970, tab. 57), а з городища Алчедар (Молдова) походить прямокутна жаровня розмірами 50 × 100 см (Равдина 1988, с. 58). Жаровні розташовували на печах — і глинобитних (Максимов, Петрашенко 1988, с. 57; Приходнюк 1980; Равдина 1988, с. 58; Раппопорт 1975, с. 145—147), і кам'яних (Максимов, Петрашенко 1988, с. 89; Рафалович 1972, с. 153; Тельнов 2001—2002, с. 233). Їх використовували для просушки зерна (Тимошук 1976, с. 101; Максимов, Петрашенко, 1988, с. 89; Приходнюк 1980, с. 25; Рафалович 1972, с. 153; Гольцева, Кашуба 1995,

с. 49). Дослідники допускають і цілком слушну думку про використання глиняних жаровень як подниць для випікання хліба (Хынку 1990, с. 5).

До цього додамо, що завдяки спостереженням останніх років, на жаровнях (і пательнях) виявлено відбитки різноманітних зернових культур. Це пательня з Літописної Лтави (матеріали роменської культури); пательня й жаровня з поселення Мала Снітинка, жаровня з Хрінників 1 (райковецька культура) (Горбаненко 2018; 2020, с. 115—141); жаровні з Хотина (давньоруського часу, X—XI ст.), можливо — жаровня з Крутилова (XI, XII ст.) (Горбаненко 2020, с. 397—399).

Цікава знахідка походить з райковецьких матеріалів комплексу Глінжень (Молдова), де у верхній частині заповнення напівземлянки 10 було виявлено близько 70 уламків крупної жаровні, очевидно, прямокутної форми з високим бортиком, прикрашеним зовні двома рядами пальцевих вдавлень. Глиняне тісто з домішкою полови і злаків, крихке, жаровня була сильно пропалена. Висота бортика до 20 см, його товщина — до 3 см, товщина дна до 3,5 см. Із цих фрагментів виділено обгоріле зерно, що представляє собою суміш зернівок полби-двозернянки, вівса і карликової пшениці приблизно в рівних кількостях, а також одна основа колоска спельти (Гольцева, Кашуба 1995, с. 71; Янушевич 1995). Судячи з контексту знахідки, жаровню було демонтовано.

Оскільки, як було зазначено, жаровні часто становили верхню частину печі і фактично були її складовою, то до таких прикладів можна долучити і знахідки відбитків жита у тілі печі, нині відомі з Літописної Лтави (матеріали роменської культури) та Чугуєва (козацькі часи) (Горбаненко (ред.) 2020, с. 52—69).

Із суто утилітарних міркувань збіжжя не було сенсу додавати до глиняної маси. Тому такі випадки слід розглядати через призму побутової магії — коли до звичайних побутових предметів давній землероб спеціально додавав збіжжя з метою певної «гармонізації» посуду і збіжжя, яке постійно перебувало в контакті з ним (Горбаненко 2018; (ред.) 2020, с. 115—141).

⁶ У тілі горщиків не знаходять зернівки, а лише відбитки.

За спостереженнями очевидців, у ході розчистки слов'янських печей такі жаровні набагато легше підлягають руйнації й відділяються від куполу печі. На наш погляд, саме цьому й сприяє «прокладка» між тілом печі й жаровнею у вигляді стебел трав'янистих рослин: вони утворювали певну «перфорацію», що полегшувала демонтаж пошкодженої жаровні.

Але досі жаровні не були відомі з матеріалів інтер'єру жител у носіїв салтівської культури (див. Квітковський 2018). А отже неможливо й стверджувати, що цей виріб (якщо він має салтівське походження) є жаровнею.

Жертovníк. На городищі Мохнач є і ранньослов'янські матеріали роменської культури. Вплив східнослов'янських традицій зафіксований на салтівських матеріалах цього регіону, в тому числі і на городищі Мохнач (Колода 2015). Утім, форма, конструкція й увесь вміст комплексу 114, де виріб знайдено, не залишає сумніву, що його залишили носії салтівської культури. Проте, не слід виключати, що в складі багатоетнічного населення пам'ятки у хозарський час мешкали й представники східних слов'ян.

Поряд із цим, цілком можлива й інша інтерпретація цієї незвичайної і не відомої до цього часу серед салтівських старожитностей знахідки.

По-перше, щодо жаровні для просушування зерна, як самостійного переносного виробу, вона занадто товста і завелика за розмірами, що при її крихкості та масі практично унеможливлювало її переміщення взагалі.

По-друге, у відомих східнослов'янських жаровнях, які в окремих випадках становили верхню частину традиційної для сіверян склепінчастої печі й були складовою монолітного тіла опалювального пристрою, жодного разу не зафіксовані прокладки зі жмутків рослин між шарами глиняної суміші (принаймні за літературою нам це не відомо).

По-третє, судячи з кольору перетину виробу (рис. 4: 2), основна температура його спікання була зверху; до того ж, зверху виробу ми бачимо темну пляму перепаленого вогнем бортика, а знизу сліди вогню зовсім відсутні.

Таким чином, цілком можливо, що перед нами — жертovníк, який, виходячи з розмірів, крихкості й маси, був виготовлений на місці проведення обряду. Судячи зі складу тіста та відбитків зернівок культурних рослин і слідів обмолоту, салтівське лісостепове населення використовувало його для відправи невідомого до цього часу землеробського культу. Під час його створення на денну поверхню впорядкованим чином вкладалися жмутки стебел рослин або соломи (не виключено, що це теж мало певне обрядове значення). Більше пропикання виробу зверху та перелік відбитків зернівок⁷ (див. вище) свідчать про те, що в жертovníку спалювали саме культурні рослини. Після використання (не виключно, що і під час проведення «обряду») жертovníк було зруйновано, і його уламки потрапили до зернової ями.

Додамо, що раніше в тому самому розкопі городища було виявлено багате поховання статусної жінки (за аланським обрядом) в зерновій ямі (Колода 2011). Воно пов'язане, скоріш за все, з подоланням труднощів землеробського господарства (неврожай?). Тож, наш жертovníк не перший об'єкт культовий об'єкт, пов'язаний із землеробством салтово-маяцького населення на цьому поселенні. Поряд із цим, не слід виключати й те, що проаналізований в нашій роботі артефакт — це одна з перших знахідок салтівських жаровень.

Підсумок. Таким чином, виявлений артефакт, що належить до кінця VIII — початку IX ст., може мати одне з трьох визначень: 1) типова жаровня слов'янського походження; 2) перша відома жаровня салтівської культури; 3) жертovníк салтівської культури.

Незважаючи на саме визначення, сакральний зміст додавання збіжжя до верхньої поверхні не викликає сумнівів.

Подяки. Автори щиро вдячні В. С. Аксьонову, А. О. Гомзіну й В. І. Квітковському.

⁷ Не слід відкидати думку, що зерна, разом із рештками обмолоту (які густо простежуються на верхній частині жертovníка) були навмисно насипані та притиснуті до ще сирій глини виробу; тоді це слід розцінювати як один з елементів ритуалу в загальному відправленні сільськогосподарського культу.

ЛІТЕРАТУРА

Гейко, А. В., Литвиненко, Т. М. 2001. До питання про визначення температури випалювання посуду роменської культури. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 1 (9), с. 47—48.

Гольцева, Н. В., Кашуба, М. Т. 1995. *Глинжень II. Многослойный памятник Среднего Поднестровья (материалы раскопок 1978—79 гг. и 1989—90 гг.)*. Тирасполь: Мако.

Горбаненко, С. А. 2018. «Магічний» посуд давніх слов'ян. *In Sclavenia terra*, 2, с. 93—112.

Горбаненко, С. 2020. Палеоетноботанічні визначення 2018—2019 рр. *Археологічні дослідження в Україні 2019 р.*, с. 392—400.

Горбаненко, С. А. (ред.). 2020. *Побутова магія східних слов'ян за археологічними даними: нариси*. Київ: Наук. думка.

Горбаненко, С. А., Колода, В. В. 2013. *Сільське господарство на слов'яно-хазарському порубіжжі*. Київ: ІА НАН України.

Квітковський, В. І. 2018. *Будівельна справа салтівського І тисячоліття в басейні Сіверського Дінця кінця I тис. н. е.* Дисертація к. і. н. ІА НАН України, Київ.

Колода, В. В. 2011. К вопросу о салтовских погребениях на поселениях (на примере богатого женского захоронения на городище Мохнач). *Древности 2011*, 10, с. 261—272.

Колода, В. В. 2015. Контакты славянского мира и Хазарского каганата на Северском Донце: этнокультурный аспект. *Поволжская археология*, 4, с. 54—91.

Колода, В. В. 2017а. Зберігання врожаю на городищі Мохнач у салтівський час. В: Скиба, А. В., Горбаненко, С. А. (ред.). *Європейська археологія I тисячоліття н. е.: Збірник наукових праць на честь Ліани Василівни Вакуленко*. Київ: ІА НАН України, с. 237—248.

Колода, В. 2017b. Ступінь та динаміка заселення округи городища Мохнач на різних етапах його існування. *Наукові студії*. 10: Освоєння простору: житло, поселення регіон, с. 91—106.

Колода, В. В. 2018. *Звіт про роботу на городищі в с. Мохнач Зміївського району Харківської обл. у 2018 р.* ІА НАН України, ф. 64, 2018.

Колода, В. В. 2019. *Звіт про роботу на городищі в с. Мохнач Зміївського району Харківської обл. у 2019 р.* ІА НАН України, ф. 64, 2019.

Колода, В. В., Горбаненко, С. А. 2009. Землеробство салтівської культури (за матеріалами Мохначанського городища). *Vita antiqua*, 7—8, с. 261—280.

Колода, В. В., Горбаненко, С. А. 2010. *Сельское хозяйство носителей салтовской культуры в лесостепной зоне*. Киев: ІА НАН України.

Колода, В. В., Горбаненко, С. А. 2018. *Сільське господарство населення Хозарського каганату в лісостеповій зоні*. Київ: Академперіодика.

Колода, В. В., Пашкевич, Г. О., Горбаненко, С. А. 2009. Землеробство жителів городища Мохнач (салтівської археологічної культури середини VIII—X ст.). *Археологія*, 2, с. 84—93.

Кравченко, Н. М., Пашкевич, Г. А. 1985. Некоторые проблемы палеоботанических исследований (по материалам Обуховской территориальной группы памятников I тыс. н. э.). В: Генинг, В. Ф. (ред.). *Археология и методы исторических реконструкций*. Киев: Наукова думка, с. 177—190.

Майко, В. В. 2007. *Средневековые некрополи Судакской долины*. Киев: Академперіодика.

Максимов, Е. В., Петрашенко, В. А. 1988. *Славянские памятники у с. Монастырек на среднем Днепре*. Киев: Наукова думка.

Приходнюк, О. М. 1980. *Археологічні пам'ятки Середнього Придніпров'я VI—IX ст. н. е.* Київ: Наукова думка.

Равдина, Т. В. 1988. О датировке городища Алчедар. В: Бырня, П. П. (ред.). *Средневековые памятники Днестров-*

ско-Прутского междуречья. Кишинев: Штиинца, с. 54—71.

Раппопорт, П. А. 1975. *Древнерусское жилище*. Свод археологических источников, Е 1-32. Ленинград: Наука.

Рафалович, И. А. 1972. *Славяне VI—IX веков в Молдавии*. Кишинев: Штиинца.

Сенько, Д., Пинаев, А. 2011. Особенности противопожарной защиты объектов с технологическими процессами сушки. *Алгоритм безопасности*, 3, с. 20—21.

Тельнов, Н. П. 2001—2002. Восточнославянские древности Днестровско-Прутского междуречья VIII—X вв. *Stratum plus*, 5, с. 142—263.

Тимошук, Б. О. 1976. *Слов'яни Північної Буковини V—IX ст.* Київ: Наукова думка.

Хынку, И. Г. 1990. *Вестижий стрэмошешть*. Кишинэу: Штиинца.

Янушевич, З. В. 1995. Определение остатков культурных растений из жаровни полуземлянки 10 поселения Глинжень V. Приложение III. В: Гольцева, Н. В., Кашуба, М. Т. *Глинжень II. Многослойный памятник Среднего Поднестровья (материалы раскопок 1978—79 гг. и 1989—90 гг.)*. Тирасполь: Мако, с. 83.

Koloda, V., Gorbanenko, S., 2020. *Agriculture in the Forest-Steppe Region of Khazaria*. East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450—1450, 66. Leiden, Boston: Brill.

Kudrnáč, J. 1954. Výzkum na Klučovském hradišti v roce 1952. *Archeologický rozhledy*, VI, 1, s. 54—60.

Kudrnáč, J. 1970. *Klučov: Staroslovanské hradiště ve středních Čechách (K počátkům nejstarších slovanských hradišť v Čechách)*. Praha: Academia.

РЕЗЮМЕ

Горбаненко С. А., Колода В. В. Хліборобські традиції ранньосередньовічного Мохнача: жертвник чи жаровня?

Під час досліджень городища в с. Мохнач, що в Зміївському районі Харківської області (рис. 1), було вивчено одну із зернових ям з прибудованим тамбуром — комплекс 114 (рис. 2). Серед виявлених артефактів (рис. 3), що дають можливість зарахувати його до кінця VIII — початку IX ст., привертають увагу рештки товстостінного глиняного виробу зі слабким нерівномірним випалом (рис. 4). Колір глини на перетині свідчить про те, що зверху температура була вищою (рис. 4: 2). Його формувальна маса складалась із глини й великої кількості рослинних домішок різного походження. На обох поверхнях та у зломах добре простежені відбитки відходів від обмолоту: плівки, фрагменти вилочок, колосків, а також листя тощо (рис. 4: 5). На нижній поверхні чітко помітні паралельні (упорядковані?) відбитки стебел трав'янистих рослин (соломи?), що підкладали під низ цього виробу (рис. 4: 3; 5: 1). На поверхні «робочої» частини, крім відходів від обмолоту й просівання врожаю, також помічено відбитки зернівок культурних рослин (рис. 5: II, III). Ідентифіковані плівки походять від жита (*Secale cereale*) і ячменю плівчастого (*Hordeum vulgare*). Переважну кількість зернівок (рис. 5: III) також становили жито, ячмінь плівчастий, а також просо (*Panicum millaceum*); є одиничні відбитки зернівок пшениці двозернянки (*Triticum dicoccon*). Загальна кількість відбитків близька до двох десятків. Виявлений артефакт може мати одне з трьох визначень: 1) типова жаровня слов'янського походження; 2) перша відома жаровня салтівської культури; 3) жертвник салтівської культури. Незважаючи на саме визначення, сакральний зміст додавання збіжжя до верхньої поверхні не викликає сумнівів.

Ключові слова: Харківська область, городище Мохнач, раннє середньовіччя, салтівська культура, жаровня, жертвник, землеробство, культ.

**Горбаненко С. А., Колода В. В.
Хлеборобские традиции
раннесредневекового Мохнача:
жертвенник или жаровня?**

Во время исследований городища в с. Мохнач, что в Змиевском районе Харьковской области (рис. 1), была изучена одна из зерновых ям с пристроенным тамбуром — комплекс 114 (рис. 2). Среди выявленных артефактов (рис. 3), которые дают возможность причислить его к концу VIII — началу IX в., привлекают внимание остатки толстостенного глиняного изделия со слабым неравномерным обжигом (рис. 4). Цвет глины на профиле свидетельствует о том, что сверху температура была выше (рис. 4: 2). Его формовочная масса состояла из глины и большого количества растительных добавок разного происхождения. На обеих поверхностях и изломах хорошо прослеживаются отпечатки отходов от обмолота: пленки, фрагменты вилочек, колосков, а также листья и т. д. (рис. 4; 5). На нижней поверхности четко заметны параллельные (упорядоченные?) отпечатки стеблей травянистых растений (соломы?), которые подкладывали под низ этого изделия (рис. 4: 3; 5: I).

На поверхности «рабочей» части, кроме отходов от обмолота и просеивания урожая, также отмечены отпечатки зерновок культурных растений (рис. 5: II, III). Идентифицированные пленки происходят от ржи (*Secale cereale*) и ячменя пленчатого (*Hordeum vulgare*). Большинство зерновок (рис. 5: III) также составляли рожь, ячмень пленчатый, а также просо (*Panicum miliaceum*); есть одиночные отпечатки зерновок пшеницы двузернянки (*Triticum dicoccon*). Общее количество отпечатков — около двух десятков. Выявленный артефакт может иметь одно из трех определений: 1) типичная жаровня славянского происхождения; 2) первая известная жаровня салтовской культуры; 3) жертвенник салтовской культуры. Несмотря на само определение, сакральный смысл добавления зерна к верхней поверхности не вызывает сомнений.

Ключевые слова: Харьковская область, городище Мохнач, раннее средневековье, салтовская культура, жаровня, жертвенник, земледелие, культ.

**Gorbanenko S. A., Koloda V. V. Cereal
grain production of the Early Medieval
Mokhnach: a sacrificial altar or a hearth?**

One of the grain pits with an attached anteroom, complex 114 (fig. 2), was researched during the investigations of the hillfort in Mokhnach village located in Zmiiv region of Kharkiv oblast (fig. 1). Among the discovered artefacts (fig. 3),

which allow to date the complex to the end of VIII — beginning of IX centuries, the remnants of a thick-walled clay object with low uneven firing (fig. 4) attract attention. The clay color on the profile points to the fact that the temperature was higher on top (fig. 4: 2). Its molding composition consisted of clay and a great amount of herbal supplements of different origins. Imprints of threshing waste are well traced on both surfaces and breaks: glumas, fragments of forks, spikelets, and also leaves, etc. (fig. 4; 5). Parallel (ordered?) imprints from scapes of herb plants (straw?), which were laid under the bottom of this clay product, are clearly visible on the lower surface (fig. 4: 3; 5: I).

Apart from threshing and harvest dressing waste, some imprints from caryopsides of cultivated plants are also identified on the surface of a functional part (fig. 5: II, III). Identified glumas originate from rye (*Secale cereale*) and glumaceous barley (*Hordeum vulgare*). Most of caryopsides (fig. 5: III) also included rye, glumaceous barley, and panic grass as well (*Panicum miliaceum*); there are separate imprints from caryopsides of emmer wheat (*Triticum dicoccon*). A total amount of the imprints is about two tens. The discovered artefact may have one of three definitions: 1) a typical hearth of the Slavic origin; 2) the first known hearth of the Saltov culture; 3) a sacrificial altar of the Saltov culture. Despite a definition, a sacral meaning of adding grains to the top surface does not raise any doubts.

Keywords: Kharkiv oblast, Mokhnach hillfort, Early Medieval, Saltov culture, hearth, sacrificial altar, agriculture, cult.

Горбаненко Сергій Анатолійович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ.

Горбаненко Сергей Анатольевич — кандидат исторических наук, старший научный сотрудник, Институт археологии НАН Украины, Киев.

Gorbanenko Serhii A. — Candidate of Sciences (History), Senior Research Fellow, Institute of Archaeology of NAS of Ukraine. E-mail: gorbanenko@gmail.com.

Колода Володимир Васильович — кандидат історичних наук, завідувач навчально-дослідною археологічною лабораторією, доцент кафедри історії України Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

Колода Владимир Васильевич — кандидат исторических наук, заведующий учебно-исследовательской археологической лабораторией, доцент кафедры истории Украины Харьковского национального педагогического университета имени Г. С. Сковороды.

Koloda Volodymyr V. — Ph.D. (Candidate of Historical Sciences), the Head of Teaching and research archaeology laboratory, Associate Professor of Department of History of Ukraine, in SkovorodaKharkiv National Pedagogical University. E-mail: koloda.v@gmail.com.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АН СССР	— Академия наук СССР. Москва, Ленинград
АН РТ	— Академия наук Республики Татарстан. Казань
ВСМ	— Верхньосалтівський могильник
ГМИР	— Государственный музей истории религии. Санкт-Петербург
ДонНУ	— Донецкий национальный университет. Донецк
ИА РАН	— Институт археологии Российской академии наук. Москва
КИЯЛИ	— Казанский Институт языка, литературы и истории имени Г. Ибрагимова. Казань
МГУ	— Московский государственный университет. Москва
НА ІА НАН України	— Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України. Київ
ОКЗ ХНМЦОКС	— Обласний комунальний заклад «Харківський науково-методичний центр охорони культурної спадщини». Харків
ТГУ	— Томский государственный университет. Томск

ЗМІСТ

Передмова (В. Скирда)	3
Аксёнов В. С. Нові матеріали з поховального обряду ранньосередньовічного аланського населення Верхнього Салтова	4
Аксёнов В. С. Новые материалы по погребальному обряду раннесредневекового аланского населения Верхнего Салтова	4
Aksonov V. S. New materials on the obsequies of the early medieval Alanian population of Verkhniy Saltov	4
Аксёнов В. С. Вбрання коней представників військової еліти з поховань ранньосередньовічного Нетайлівського могильника	11
Аксёнов В. С. Убор коней представителей воинской элиты из захоронений раннесредневекового Нетайловского могильника	11
Aksonov V. S. Gear of horses of representatives of the military elite from the burials of the early medieval Netaylovsky burial ground	11
Бубенок О. Б. Кремаційні поховання салтівського типу: поширення, класифікація та проблема походження	20
Бубенок О. Б. Кремационные захоронения салтовского типа: распространение, классификация и проблема происхождения	20
Bubenok O. Cremation Burials of the Saltov Type: Distribution, Classification and Problem of Origin ..	20
Горбаненко С. А., Колода В. В. Хліборобські традиції ранньосередньовічного Мохнача: жертвенник чи жаровня?	31
Горбаненко С. А., Колода В. В. Хлеборобские традиции раннесредневекового Мохнача: жертвенник или жаровня?	31
Gorbanenko S. A., Koloda V. V. Cereal grain production of the Early Medieval Mokhnach: a sacrificial altar or a hearth?	31
Дідик В. В. Про техніку штампування кольорових металів у ранньослов'янських племен кінця VII — першої половини VIII ст. (на прикладі ювелірних інструментів Другого Циркунівського скарбу на Харківщині)	41
Дидык В. В. О технике штамповки цветных металлов у раннеславянских племен конца VII — первой половины VIII вв. (на примере ювелирных инструментов Второго Циркуновского клада на Харьковщине)	41
Didyk V.V. On nonferrous stamping techniques in early Slavic tribes of the end of VII — first half of VIII centuries (using the example of jewelry tools found in the Second Tzyrkuny hoard in Kharkovshchyna)	41
Колода В. В. Сюжетні зображення на салтівських перстнях (за матеріалам лісостепу)	51
Колода В. В. Сюжетные изображения на салтовских перстнях (по материалам лесостепи)	51
Koloda V. V. Narrative depictions on the Saltov rings (a case study of the forest steppe)	51
Майко В. В. Салтово-маяцькі горизонти Боспору (за матеріалами рятівних досліджень)	65
Майко В. В. Салтово-маяцкие горизонты Боспора (по материалам охранных исследований) ...	65
Maiko V.V. Saltovo-mayaki horizons of Bosphorus (based on security excavation materials)	65
Скирда В. В., Іськов І. В. Новий катакомбний могильник на Харківщині	79
Скирда В. В., Исков И. В. Новый катакомбный могильник на Харьковщине	79
Skyrda V. V., Iskov I. V. A new catacomb burial ground in the Kharkiv region	79
Суханов Є. В. До дискусії щодо етнічних маркерів у кераміці салтово-маяцької культури	92
Суханов Е. В. К дискуссии об этнических маркерах в керамике салтово-маяцкой культуры	92
Sukhanov Y. V. To the discussion of ethnic markers in the ceramics of the Saltovo-Mayaki culture	92
Список скорочень	105

Наукове видання

ХАРКІВСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ МУЗЕЙ ІМЕНІ М.Ф. СУМЦОВА

МІХЕЄВСЬКІ ЧИТАННЯ

Випуск 2

Українською мовою

Відповідальні за випуск *В. С. Аксьонов, В. В. Колода, В. В. Скирда*

Оформлення обкладинки *С. А. Горбаненка, А. В. Панікарського*

Коректор *В. В. Колода*

Ілюстрації *авторські*

Верстка *С. А. Горбаненка*

Підписано до друку 7.09.2021. Формат 60 × 84/8.
Гарн. Calibri. Папір офс. Друк офс. Ум. друк. арк. 12,5.
Обл.-вид. арк. 13,2. Тираж 50 екз. Зам. № 19-94

Видавець ТОВ «Майдан», 61002, Харків,
вул. Чернишевська, 59. Тел.: (057) 700-37-30

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців і розповсюджувачів
видавничої продукції ДК № 1002 від 31.07.2002 р.